

Utopier i tid och rum: Om utopisk text, kontext och en tvetydig distansering

MATTS LINDSTRÖM

Några utgångspunkter

Jag gör följande påstående: man skulle med rätta kunna hävda att den utopiska texten intar ett motsägelsefullt förhållande till det sammanhang den ingår i – detta av följande tre orsaker: (1) den utopiska textens syfte är att inför läsaren teckna det möjliga samhälle vars mest väsentliga egenskap är att vara bättre än sin samtid; för att åstadkomma detta måste samma text (2) presentera sin egen möjlighet som en skillnad gentemot denna samtid; därmed måste den, slutligen, (3) upprätthålla ett markerat avstånd i förhållande till det sammanhang den ingår i.

I denna konfiguration ligger någonting motsägelsefullt – en tvetydighet – för trots en ständig strävan efter distansering kan den utopiska texten aldrig undgå att förbinda sig med den tid och den plats som den vill avlägsna sig från: i samma grad som texten undandrar sig samtiden fortsätter den oavbrutet att kommentera det sammanhang den lämnade. Den rör sig bortåt, men blickar bakåt.

Jag kallar denna funktion för den utopiska textens ”tvetydiga distansering”.

En frågeställning

Om en sådan hållning till den egna samtiden – i enlighet med mitt påstående – kan antas vara en grundläggande egenskap hos det utopiska tänkandet – borde det då inte vara intressant att diskutera exakt hur denna ”tvetydiga distansering” har kommit till uttryck i olika texter och, framförallt, inom olika historiska kontexter? Denna fråga är också ämnet för följande korta text, eller – rättare – ett trevande försök i en sådan riktning.

För att precisera: ordet “utopi” hämtar sin etymologi från grekiskans “ou” som är en negation, och “topos” som betyder plats; man kan alltså säga att utopin är den ”ickeplats”, det rum som man vänder sig till då man eftersträvar en gångbar modell för att förändra nuet. Men även om det ideala innehåll som utopin presenterar ofta framstår som isolerat och lösryckt har det naturligtvis inte formulerats i ett vakuum – tvärtom uppstår det ju alltid inom horisonten för just den samtid som utopin har som sitt underförstådda anspråk att förändra.

Alltså: om utopins ständiga anspråk är att sträva bort från sin egen samtid, vilken inverkan har samtiden och de kontextuella referensramar den erbjuder på

denna strävan? Nedan diskuterar jag dessa referensramar i förhållande till de två grundläggande ontologiska kategorierna rum och tid. Diskussionsunderlaget utgörs av tre berömda utopiska texter av Thomas More, Edward Bellamy, och William Morris.

Kontext och rum

Mores "Utopia", författad under 1500-talets första årtionden, förverkligar (liksom också Bacons "Nya Atlantis" gör), den utopiska viljan till distansering genom att förskjuta sitt ideala innehåll till en mycket avlägsen ö, väl avgränsad från, och långt bortom det europeiska rummet. Distanseringen från samtiden sker alltså i detta fall genom en mycket konkret rumslig förskjutning.

Jag skall förtydliga: ön Utopia utgör ett inte bara insulärt, utan också isolerat rum. I ett belysande textparti¹ förklarar bokens berättare Rafael Hythlodæus för sina åhörare att inloppet till Utopias hamnar är mycket farligt, att där visserligen finns farbara "segelrännor", men att dessa "[...] är kända bara för öns invånare", varför det endast mycket sällan inträffar "att någon främling tar sig in utan hjälp av utopisk lots". Snart framgår det också på det mest konkreta vis att den rumsliga distanseringen är det grundläggande villkor som måste uppfyllas för att det utopiska samhället skall kunna födas: samhällsfadern Utopus allra första befallning till sitt folk är nämligen att låta förvandla halvö till ö – av Hythlodæus får läsaren lära sig hur man beordrade att "de femton mil som förband [halvön Utopia] med fastlandet skulle grävas ut, och gjorde området till en ö i havet". Utopia måste således först rumsligt avdelas från sin omgivning innan dess ideala samhällsorganisation kan komma till stånd.

Om rummet alltså hade en viktig funktion när denna 1500-tals utopi sökte att framhäva sin skillnad och sitt avstånd gentemot det Europa som den samtidigt ville kommentera, kan detta kanske finna sin förklaring genom att man ser till den kontext eller horisont som texten uppstod inom: det går att påpeka att under just denna tidsperiod utvidgades och kartlades den kända världen i en aldrig tidigare skådad skala genom en rad framgångsrika upptäcktsfärder och resor i både öst och väst.² Under denna tid var med andra ord det fenomenella rummet försatt i en väldig expansion – och om man i ett sådant sammanhang söker efter en modell för förändring, om man vill formulera en skillnad i relation till samtiden, är det då inte naturligt att göra detta just i ett annat och ytterst avlägset rum?

Det är i så fall kanske inte att förvånas över att det är den stora upptäcksresanden Amerigo Vespucci som berättaren Rafael Hythlodæus först måste följa till den yttersta gränsen för detta nya, expanderande rum innan han själv kunde finna vägen till det utopiska rummet. Först efter att han har genomfört denna längsta resa

1) De återgivna citaten är hämtade från sidorna 78-79 i More, Thomas. *Utopia*. Carminas tryckeri, Uppsala:1979.

2) Se 114ff i Harrison, Dick. *Skapelsens geografi*. Ordfront förlag, Stockholm:2003.

kan han finna det land som utoperna själva har avdelat från allt övrigt land – och först då kan berättelsen om det ideala samhället återföras till Europa.

Om man nu antar att det som sagts stämmer, att tidens föreställningar kring rummet har haft en direkt inverkan på den utopiska framställningen, kanske detta kan få tjäna som ett exempel på hur en mentalitetshistorisk kontext kan anta en bestämmande funktion för innehållet i en text i allmänhet, och den utopiska texten, i synnerhet. En annan fråga väcks också: om uppfattningar om rummets karaktär alltså kan vara av sådan betydelse för det utopiska tänkandet under en given period, vilken funktion kan då tiden, en annan grundläggande kategori, ha för utopiernas historiska former?

Kontext och tid

Reinhardt Kosseleck har skrivit om tidsmedvetandets³ utveckling i Europa; enligt Kosseleck kan man observera hur en ny slags tidsuppfattning börjar att växa fram i människornas medvetanden mot slutet av medeltidens. Det är nuets relation till framtiden som har börjat att förändras: fram till och med 1600-talets religionskrig levde man med vad man kan kalla för en eskatologisk föreställning om framtiden; i det förmoderna sammanhanget var den framtid som följde nuet detsamma som den bibliska undergången, den yttersta dag då gamla tiden skulle nå sitt slut och den nya tiden istället skulle ta vid vid. Därför framstod framtiden i människornas sinnen som statisk och förutbestämd; den enda egentliga osäkerhet framtiden förde med sig var den om när den skulle anlända, medan dess väsentliga funktion och innehåll, som slutpunkt och undergång, redan för evigt var fastställd av bibels skrifter och den kristna traditionen.

Därmed antog naturligtvis också nuet en statisk form: det innevarande framstod som en ständig upprepning av det föregående, en cirkulär väntan på det kommande. Ett stort fältslag, till exempel, signifierade inte bara sig själv utan också alla föregående stora fältslag.⁴ "I denna tid är ingenting nytt under solen", för att parafrasera ett gammalt talesätt.

Så såg alltså relationen mellan nu, då, och det kommande ut vid den tid då Thomas More – och för den delen också Sir Francis Bacon – skrev utkastet till sin utopiska skrift.

I och med övergången från medeltidens och renässansens epoker till det som numera brukar kallas för modernitet började dock relationen mellan de olika tiderna (det förgångna, nuet och framtiden) att ta ny form. Framtiden är inte längre det eskatologiskt förutbestämda upphörandet och nuet en symbolisk upprepning av tidigare skeenden – i övergången mot modernitet träder istället föreställningen

3) Ett urval av texter ur *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeite*, finns på svenska i Kosseleck, Reinhardt. *Erfarenhet, tid och historia*. Daidalos, Stockholm:2004. Följande redogörelse bygger på texten "Förgången framtid vid den nya tidens början" i ibid, s 29-52.

4) Ibid, s 30.

om det oavbrutna framsteget in för att ersätta dessa tidigare strukturer. En tidshorisont, som Kosseleck kallar det, övergår i en annan.

Om framtiden förut alltså hade varit bestämd som den nya tid som skulle följa vid nuets upphörande, tecknades den nu istället – inom ramen för en nya tidshorisont – som ett öppet fält där ingenting längre var säkert utom ett, nämligen löftet om oavbruten förbättring.

Framtid och utopi

Med Kosselecks beskrivning av 1700-talets tidshorisont i åtanke är det knappast heller förvånande att Immanuel Kant, när han resonerar kring upplysningens natur och det kommande samhället⁵, ser framtidsögonblickets nya och totala öppenhet som dess väsentlig utgångspunkt – att nuet måste underkasta sig framtiden är andemeningen i följande stycke från Kants text:

Ett [...] kontrakt, vilket för evigt skulle avskära människosläktet från all vidare upplysning, är av noll och intet värde, även om det skulle ha ratificerats av den högsta makten [...]. En tidsålder kan inte förbinda sig eller svära på att försätta den följande i ett tillstånd, i vilket den omöjliga torde kunna utvidga sina [...] kunskaper [...] Det vore ett brott mot den mänskliga naturen vars ursprungliga bestämmelse består i just detta framåtskridande“⁶

Nuet får alltså inte tillåtas att begränsa framtiden. Och formen för framtidens samhälle kan därför heller inte längre bestämmas i nuet – istället måste man, som Kant gör, koda den obestämdhet som karaktäriserar framtiden direkt i det samtida, så att progressionen på så vis fritt kan röra sig från nuet mot den obestämda men klarlagda förbättring som alltid väntar. Här har alltså en ny sorts tidsuppfattning trängt in i föreställningarna om hur framtidens samhälle skulle konstrueras, och i en sådan mentalitetshistoriska kontext är det kanske inte underligt om även det utopiska tänkandet, i sitt ständiga sökande efter modeller för att förändra samtiden, också skulle komma att påverkas.

Så skedde också, på följande vis: tidigare hade man sökt och funnit sina ideala modeller genom att avlägsna sig i rummet, så som Bacon och More gjorde; i och med moderniteten och dess nya villkor börjar istället det utopiska skildrandet att uppfylla sitt inneboende krav på distansering – den tvetydiga distanseringen som jag talade om inledningsvis – genom förskjutningar i tiden, snarare än i rummet.⁷

I Edward Bellamy och William Morris's 1800-talsutopier är den temporala förskjutningen som medel för utopisk distansering ett fullbordat faktum. I Bellamys

5) Se (red.) Östling, Brutus. *Vad är upplysning?*, s 25-36. Symposion, Stockholm:1992.

6) Ibid, s 32.

7) Jürgen Habermas diskuterar (bland annat), med hänvisning till Kosseleck, denna förändrade aspekt hos det utopiska tänkandet i Habermas, Jürgen. "Den nya överskådligheten – Valfärdsstatens kris och de utopiska energiernas utmattning". *Ord & Bild*, nr 3, 1985.

text⁸ berättas om hur Julian West efter sömnlöshet låter sig sövas av en magnetisör, vilket resulterar i en lång törnrosasömn som varar ända fram till den 10:e september år 2000. När han vaknar finner han plötsligt att han nu – trots att han aldrig har lämnat det rum han somnade i – har förflyttats till det utopiska samhällets mitt.

Också i Morris's *News from Nowhere, or an Epoch of Rest* (1890)⁹ är medlet för protagonistens resa genom tiden en långvarig sömn; trots att Morris i titeln till sin text synbarligen bibehåller en referens till det utopiska "icke-rummet" ("Nowhere"), är textens rum väl definierat och sammanfaller exakt med det existerande rum som den tar avstånd ifrån – distanseringen från normsamhället sker alltså i tiden, medan rummets form i stort sett är bibehållen (på sätt och vis hade kanske "News from Notime" varit en mer passande titel).

I båda dessa berättelser ter sig det utopiska rummet för dess besökare som förvillande likt det tidigare: resenären har aldrig behövt lämna den plats han ursprungligen kom ifrån för att nå det ideala tillstånd hans resa förde honom till; en överlappning mellan gammalt och nytt har istället skett genom en resa i tiden, en temporal distansering: i framtiden döljer sig förbättringens löfte, och där återfinns numera också, ganska naturligt, det utopiska idealsamhället – bara man färdas tillräckligt långt in i denna framtid. På så vis har alltså den öppenhet som framtiden antar under modernitetens tidshorisont låtit utopin att byta ut "icke-rummet" mot "icke-tiden".

För att nu kort försöka sammanfatta: En text existerar aldrig i isolation från sitt sammanhang – inte ens den utopiska text som ju inget hellre vill än att undfly det. Under Mores tidsålder saknade den stängda framtiden allt intresse, medan det expanderande rummet å andra sidan var av största betydelse; i Bellamy's och Morris's 1800-tal är rummet istället slutet, men framtiden utgör en löftrik öppning.

Så växlar kontexterna, och med dem också texternas form, såväl som deras innehåll. Vad som dock verkar bestå är det som jag har valt att kalla för den utopiska textens vilja till tvetydig distansering. För utopin fortsätter att fly undan, utan att någonsin kunna släppa samtiden med sin blick.

8) "Looking Backward 2000-1887" från 1887. Texten finns på svenska som Bellamy, Edward. *En återblick*. Stockholm: Delta förlags AB, 1977.

9) På svenska som Morris, William. *Nytt från en ny värld eller En epok av vila*. Gidlunds: Stockholm, 1978.

Utopier i tid och rum